

Irena Bogocz
(Uniwersytet w Ostrawie)

Vzhledově neodolatelný, ale povahově nesnesitelný, czyli o niektórych czeskich przymiotnikach i przysłówkach

0. Przedmiotem uwagi w niniejszym przyczynku będą dwa zjawiska: (1) konkretny typ czeskiego przysłówka odprzymiotnikowego o znaczeniu ‘pod względem’ oraz (2) konkretny typ czeskiego przymiotnika motywowanego przez czasownik i tworzonego za pomocą formantu *-telný* (tzw. przymiotnik możliwościowy), występujący szczególnie w formie zaprzeczonej, tzn. w postaci *ne-telný* (tzn. przymiotnik niemożliwościowy), który może ewentualnie służyć jako baza słowotwórcza rzeczownika abstrakcyjnego zakończonego w języku czeskim na *-ost* (w języku polskim *-ość*). Systemowo pomiędzy tymi zjawiskami nie ma bezpośredniej zależności, jednak oba sposoby wyrażania przytoczonych powyżej treści (znaczeń) należą w języku czeskim do wyraźnie produktywnych i – jak zostało to podkreślone w samym tytule – przysówek względu często bliżej określa właśnie przymiotnik (niekoniecznie zakończony na *-telný*). Pomimo tego może stać przy przysłówku lub czasowniku. W zdaniu występuje więc w funkcji okolicznika względu, w terminologii czeskiej – *přísló-*

večné určení zřetele. České výrazy pragniemy przedstawić na tle sytuacji w innych językach słowiańskich.

1. Przysłówki względu (*cena*→ *cenový*→) *cenově* // (*cena*→ *cenový*→) *cenowo*

1.0. Rozważania nad wspomnianymi derywatami rozpoczniemy od przysłówka względu. Wyrazem motywującym jest wprawdzie przymiotnik, ale ten z kolei został utworzony w relacji do rzeczownika, który odgrywa tu zasadniczą rolę. Znaczenie tego typu przysłówka wyraża się w języku polskim z reguły opisem ‘pod względem’, ‘co do’, ‘ze względu na’, ‘z uwagi na’, ‘o ile chodzi o’, ‘w zakresie czegoś’, ‘z punktu widzenia czegoś’, ‘pod względem/kątem czegoś’ itd., a „jego funkcja znaczeniowa polega na podkreślaniu granic, w obrębie których dana czynność, stan lub właściwość jest obowiązująca, istotna, ważna” (Labocha, 1996, s. 49). Rzadziej podobna treść wyrażana jest syntetycznie, jak np. w wypadku przysłówek *formalnie*, *merytorycznie*, *treściowo*, *cenowo*. Przysłówek tych nie można jednak mylić z wyrazami typu *tygodniowo*, *drobiazgowo*, *ulgowo*, *wzorowo*, *wyjątkowo*, *przypadkowo* (‘na zasadzie ulgi’, ‘w drodze wyjątku’, ‘w granicach jednego tygodnia’ itd.), ponieważ te nie wyrażają przytoczonego powyżej znaczenia.

1.1. Tworzenie przysłówek od przymiotników zakłada pewne ograniczenia, polegające w tym wypadku na tym, że „z adjektiv druhotných, odvozených (tj. desubstantivních, deadjektivních atd.) se tvoří jen taková příslovce, která mají ve větné konstrukci schopnost blíže určit jakostní nebo okolnostní příznak vlastnosti nebo děje vyjádřených adjektivem, slovesem nebo příslovce, tj. např. [...] určení zřetele (*názorově mladý*, tj. se zřetelem k názorům)...” (MČ1, 1986, s. 436). To samo źródło podaje, że derywacja przysłówek od przymiotników relacyjnych „se v poslední době značně rozšířila a spolu s přehodnocováním základových příd. jmen vztahových v adjektiva jakostní dochází k sémantickému přehodnocování těchto příslovci v adverbia způsobová nebo zřetelová” (MČ1, 1986, s. 436). Rzeczownikowa (substancyjna) istota przysłówek względu tworzonych od przymiotników relacyjnych (niepierwotnych) powoduje, że „mnohdy se jakoby pomíjí jejich vztah k existujícím adjektivům a příslovce se tvoří vlastně přímo k substantivům, která jsou jejich motivačním základem” (MČ1, 1986, s. 438).

Wspomniany wyznacznik semantyczno-składniowy ma na myśli również Renata Grzegorzyczkowa, kiedy twierdzi, że chodzi o wyrazy tworzone od przymiotników relacyjnych, które „w pewnych sytuacjach mogą przekształcić się w przysłowki, np. wtedy, gdy wprowadzone jest znaczenie ‘pod względem’, np. *Oni mieszkaniowo są w dobrej sytuacji* ‘jeśli idzie o mieszkanie’” (Grzegorzyczkowa, 1998, s. 526), co nie u wszystkich przymiotników tego typu jest możliwe. Jak już zauważono, w zdaniu przysłówki względu pełni funkcję okolicznika o tej samej nazwie, okolicznika, o którym Stanisław Jodłowski (1976, s. 91) pisał, że do kategorii okoliczników został dodany „stosunkowo niedawno” wraz z okolicznikiem akcesoryjnym. Zdaniem tego językoznawcy okolicznik względu „oznacza aspekt, pod jakim się coś dzieje” (Jodłowski, 1976, s. 95).

1.2. Z poniższych przykładów wynika¹, że czeskie przysłowki względu służą do wyrażania treści związanych przede wszystkim ze zjawiskami społecznymi, z życiem człowieka, jego zdolnościami lub ograniczeniami. Formalnie kończą się one z reguły na *-e²* (pisownia *-ě, -(ov)ě/-(n)ě*), ale również na *-(ck)y/-(sk)y* (w odróżnieniu od przymiotnika zakończonego na *-cký/-ský*), por.: *duševně* (chorý, svěží), *civilizačně* (zaostalý), *průmyslově* (rozvinutý), *dopravně* (hůře dostupný), *životně* (důležitý), *kondičně* (slabší), *pravopisně* (bezchybný), *stylově*, *slohově* (nedokonalý), *tělesně* (hendikepovaný), *zrakově*, *sluchově* (postižený), *myšlenkově* (bohatý), *sociálně* (slabý), *čichově* (dráždivý), *hmatově* (rozpoznatelný), *typově*, *vzhledově* (přitažlivý), *charakterově*, *povahově* (nesnesitelný), *názorově* (odlišný), *objemově* (rozsáhlý), *rozměrově* (atypický), *prostorově* (objemný), *termínově* (nevyhovující), *časově* (náročný), *cenově* (dostupný), *čtenářsky*, *divácky* (oblíbený), *klimaticky* (příznivý) i in. Przysłowki te należą więc do takich kategorii jak stan fizyczny oraz psychiczny człowieka, jego osiągnięcia cywilizacyjno-kulturowe, czas, który ludziom wymierza rzeczywistość pozajęzykowa, rzeczy, które otaczają człowieka, ale też pojęcia abstrakcyjne.

¹ Dla celów niniejszego zarysu sytuacji językowej wyrazy zostały wyekscerpowane z aktualnego, reprezentacyjnego źródła językowego – słownika akademickiego: *Slovník spisovného jazyka českého 1–8* (Bělič, 1989) – a ich obcojęzyczne ekwiwalenty pochodzą z podobnych prac leksykograficznych opublikowanych w konkretnych państwach słowiańskich. Naszym zamiarem nie było przedstawienie materiału zawartego w korpusach narodowych czy innych źródłach tekstowych. Przykłady mają służyć do ilustracji teoretycznych założeń i demonstrować myśl filologiczną, szczególnie czeską.

² Mając na uwadze fakt, że bazą słowotwórczą jest przymiotnik, elementu *-ov-* (*-ov-ě*) nie wyodrębniamy.

Pomimo zbieżności formalnej z innymi przymiotnikami nie służą jednak do porównania, jak np.: *ledově*, *medově*, (*žit*) *pohádkově*, (vybavovat si něco) *mlhavě*, (cítit se) *prázdninově*, (studit) *lednově*, (počasí se chová) *aprilově*, (bavit se) *silvestrovsky* itd., nie mają też żadnego związku z derywatami od przymiotników pierwotnych: *surově*, *lenivě*, *stydlivě* i in.

1.3. Podobnie jak ma to miejsce w innych językach słowiańskich, również czeskie przysłowki względu można zastąpić konstrukcjami analitycznymi, wyrażeniami przyimkowymi lub użyć danego rzeczownika w narzędniku, por.: *povahově* ‘povahou, co do povahy’; *polohově* ‘polohou, co do polohy’; *chutově* ‘pokud jde o chuť, co se týče chuti’; *vzhledově* ‘na pohled’; *hmatově* ‘na dotek’ itp. Różnica pomiędzy językiem czeskim a innymi językami słowiańskimi polega jednak na tym, że w językach tych derywaty jednowyrazowe są wprawdzie tworzone, lecz, po pierwsze, przy pomocy innych formatów słowotwórczych (szczególnie formantu *-o*) lub, po drugie, w o wiele mniejszym stopniu niż w języku czeskim. Dla porównania podajemy kilka ekwiwalentów w języku polskim, rosyjskim oraz serbskim i chorwackim. Prezentację rozpoczynamy od ekwiwalentów jednowyrazowych, po czym przechodzimy do formacji opisowych.

Język polski

duševně (nemocný, chorý)³ umysłowo chory
civilizačně (zaostalý) cywilizacyjnie zacofany
průmyslově (rozvinutý) przemysłowo rozwinięty
pravopisně (bezchybný) ortograficznie bezbłędny
tělesně (hendikepovaný/handicapovaný) fizycznie niepełnosprawny
klimaticky (příznivý) klimatycznie przyjazny, życzliwy
zrakově, sluchově (postižený) wzrokowo, słuchowo niepełnosprawny
hmatově (rozpoznatelný) dotykowo rozpoznawalny
objemově (rozsáhlý) objętościowo pojemny (np. szafa)
rozměrově (atypický) rozmiarowo nietypowy (np. meble, pokój)

³ Przy okazji odnotowujemy łączliwość przysłowka także z innymi przymiotnikami. Przez użycie znaku zapytania zwracamy uwagę, że konstrukcja jest możliwa, lecz niezbyt typowa, rzadko używana.

cenově (dostupný) cenowo przystępny

termínově (nevyhovující) terminowo nieodpowiedni; taki, który nie odpowiada ze względu na termin

časově (náročný) czasochłonny

dopravně (nedostupný) komunikacyjnie niedostępny; taki, do którego nie można dojechać

životně (důležitý) żywotnie istotny (?); taki, bez którego nie można żyć (np. życiowo ważne sprawy)

kondičně (slabší) kondycyjnie słabszy, tzn. o słabszej kondycji, w gorszej formie

stylově, slohově (nedokonalý) stylowo niedoskonały, niedoskonały pod względem stylu

myšlenkově (hluboký) myślowo głęboki (?), bogaty; posiadający głęboką myśl

sociálně (slabý) socjalnie słaby, w gorszej sytuacji ekonomicznej

čichově (dráždivý) węchowowo (?), zapachowo drażniący; taki, który drażni węch

typově, vzhledově (přitažlivý) atrakcyjny z wyglądu, wizualnie (?) pociągający

charakterově, povahově (nesnesitelný) taki, z którym nie można wytrzymać ze względu na jego charakter

názorově (odlišný) różniący się poglądami

čtenářsky, divácky (oblíbený) poczytny, chętnie czytany; oglądalny, o dużej oglądalności

Język rosyjski⁴

duševně (nemocný, chorý) умственно/психически больной, душевнобольной

civilizačně (zaostalý) цивилизационно отсталый

sociálně (slabý) социально слабый, незащищённый

průmyslově (rozvinutý) промышленно развитый

životně (důležitý) жизненно важный

prostorově (objemný) пространственно ёмкий

pravopisně (bezchybný) орфографически правильный

klimaticky (příznivý) климатически благоприятный/благоприятный по климату, климатическим условиям

⁴ Ekwiwalentami mogą być przysłówek bądź też formacje opisowe zawierające składniki: przymiotnik lub imiesłów przymiotnikowy + rzeczownik wraz z przyimkiem *po/no*, ale również inne konstrukcje wielowyrazowe. Podobne formacje z rzeczownikiem po przyimku *po/no* lub *na/na* można zauważyć w języku chorwackim i serbskim (patrz poniżej).

hmatově (rozpoznatelný) тактильно познаваемый / познаваемый при помощи осязания

kondičně (slabší) слабее в физическом отношении, ale физически слабый

cenově (dostupný) доступный по цене

stylově, slohově (nedokonalý) несовершенный по стилю / стилистически несовершенный

typově, vzhledově (přitažlivý) привлекательный по внешности, с привлекательной внешностью, ale сексуально привлекательный

charakterově, povahově (nesnesitelný) невыносимый по своему характеру, с невыносимым характером

názorově (odlišný) отличающийся по своему мнению, с отличающимся мнением

objemově (rozsáhlý) масштабный по объёму, масштабный с точки зрения объёма

rozměrově (atypický) имеющий нетипичные размеры / нетипичных, нестандартных размеров

termínově (nevyhovující) неудовлетворяющий по сроку

tělesně (hendikepovaný/handicapovaný) имеющий физические недостатки / с физическим недостатком, ale *tělesně zdatný* физически крепкий/развитой

zrakově, sluchově (postižený) имеющий проблемы со зрением, слухом / со зрительным, слуховым недостатком

myšlenkově (hluboký) содержащий глубокие мысли

čichově (dráždivý) раздражающий обоняние

dopravně (hůře dostupný) труднодоступный/малодоступный с точки зрения транспорта, транспортной структуры места

časově (náročný) требующий большого объёма времени

čtenářsky, divácky (oblíbený) популярный среди читателей, зрителей

Języki serbski/chorwacki⁵

duševně (nemocný, chorý) duševno bolestan (obok duhovno sv(ij)ež)

dopravně (hůře dostupný) transportno, saobraćajno/prometno (nedostupan)

životně (důležitý) životno važan

tělesně (hendikepovaný/handicapovaný) t(j)elesno hendikepiran

myšlenkově (bohatý) idejno bogat

⁵ W prezentacji serbskich i chorwackich przymiotników możliwościowych używamy w obu wypadkach grafii łaćnińskiej; na różnice ekawsko-(i)jekawskie zwracamy uwagę.

sociálně (slabý) socijalno slab (nezaštićen, isključen)
čichově (dráždivý) mirisno dražljiv
rozměrově (atypický) razm(j)erno netipičan
prostorově (objemný) prostorno obiman/opsežan
kondičně (slabší) kondicijski/kondiciono slabiji
pravopisně (bezchybný) ortografski/pravopisno bezgrešan
stylově, slohově (nedokonalý) stilski nesavršen
civilizačně (zaostalý) civilizacijski zaostao, zastareo
průmyslově (rozvinutý) industrijski razvijen
časově (náročný) vremenski naporan
klimaticky (příznivý) klimatski pogodan
termínově (nevyhovující) terminski neodgovarajući, neodgovarajući terminu/roku
vzhledově (přitažlivý) spolja privlačan
zrakově, sluchově (postižený) s bolešću vida, sluha
povahově (nesnesitelný) po karakteru nesnošljiv/nepodnošljiv
názorově (odlišný) po pogledu / na pogled različit/drukčiji
objemově (rozsáhlý) po obujmu opsežan/prostran
hmatově (rozpoznatelný) raspoznatljiv na dodir
cenově (dostupný) pristupačan po c(ij)eni
čtenářsky, divácky (oblíbený) omiljen kod čitalaca/gledalaca, među čitaocima/gledaocima

1.4. Jak wynika z powyższej (selektywnej) prezentacji, w innych językach słowiańskich treści zawarte w czeskich przysłówkach na *-e* wyrażane są za pomocą derywatów odprzymiotnikowych zakończonych na *-e, -o, -ski, -čki* powstałych w wyniku konwersji (transpozycji), ale głównie za pomocą opisów zawierających przymiotnik lub imiesłów przymiotnikowy, środek leksykalny mający znaczenie ‘pod względem’ (przy czym wybór tych środków jest ograniczony) oraz rzeczownik – najważniejszy składnik konstrukcji analitycznych. Nie trzeba podkreślać, że formacje wielowyrazowe pociągają za sobą odpowiednie konsekwencje składniowe.

2. Przymiotniki (nie)możliwościowe (*ne*)-*telny*

2.1. Przymiotniki tego typu należą do literackiej odmiany języka, z reguły do jego stylu fachowego (teoretyczno-naukowego, techniczno-naukowego), i w znacznym stopniu są słowiańskim ekwiwalentem łacińskich przymiotników na *-(a)bilis* (por. francuskie, angielskie *-(a)ble*, niemieckie *-bar*), ew. greckich

na -тоç. W zależności od tradycji danego języka literackiego w roli przymiotników potencjalnych mogą występować imiesłowy biernie czasu teraźniejszego z tematem na *-m- < -mъ* (w formie imiennej lub złożonej, zakończone więc na *-(i)m*, *-(e)myj/- (i)myj*) lub derywaty utworzone przy pomocy formantów *-alny*, *-ljiv*, *-iv* oraz (w języku czeskim i słowackim) *-telný/-teĹný*. Stwierdzenie to nie oznacza, że każdy czeski przymiotnik o znaczeniu *-telný* w innych językach słowiańskich posiada zawsze jeden z wymienionych formantów słowotwórczych. Wręcz przeciwnie – taka sytuacja zdarza się rzadko, por. *neviditelný*, *niewidzialny*, *незримый*, *невидимый*, *невидим*, *nevidljiv*⁶.

Znaczenie, które wyraża zwykle przymiotnik na *-telný*, mogą też posiadać czeskie przymiotniki o innej budowie słowotwórczej, tzn. obecność sufiksu *-telný* nie jest konieczna. Czasami wystarczy, podobnie jak w odmianach potocznych, tylko „odcień” dewerbatywny przymiotnika (Havránek, 1928/1929, ss. 767–768), np. *nepočetný*, *nesčetný*, archaiczne *nesčíslný*; podobnie *nerozbitný*, *nesporný*, *nezvratný*, *nezkrotný/nezkrotitelný*, *nepromokavý*, *pitný*, *(ne)jedlý*, *dojná (kráva)*, archaiczne *neochvělý* itd.

Pomimo że podane przyrostki staramy się odnieść za każdym razem do konkretnego języka słowiańskiego, zakładamy możliwość wzajemnego przejmowania tych przyrostków lub całych leksemów przez języki literackie (np. *-liv* w serbskim/chorwackim i bułgarskim; *-jiv* w serbskim/chorwackim i słoweńskim; *-im* w staro-cerkiewno-słowiańskim, bułgarskim i rosyjskim; *-telný/-teĹný/-telny* w czeskim, słowackim i polskim). Nie tylko sposób, lecz także frekwencja i produktywność tworzenia omawianych przymiotników w językach słowiańskich różnią się⁷, odmienna jest ich aktywność słowotwórcza ((nie)możliwość ich stopniowania, derywacji rzeczowników abstrakcyjnych czy przysłówków)⁸.

⁶ Sytuacja w językach słowiańskich tworzących nadal *participium praesentis passivi*, czyli np. w terminologii rosyjskiej *страдательное причастие настоящего времени* (kwalifikowane jako przymiotnik), pozwala na wyrażanie znaczenia modalnego za pośrednictwem właśnie imiesłowów na *-m* nawet częściej niż w języku czeskim przy użyciu przymiotnika *(ne)-telný*, por. *неутомимый* – *неупроśný*, *неувядаемый* – *nevadnoucí*.

⁷ Dokładniejsze dane na temat frekwencji czeskich przymiotników *ne-telný* w porównaniu z sytuacją w języku słowackim i polskim przynosi praca Lenki Ptak. Na podstawie konfrontacji źródeł o charakterze leksykograficznym autorka dochodzi do liczb: 680 przymiotników czeskich z sufiksem *-telný*, 429 słowackich z sufiksem *-teĹný* i 252 polskich derywatów na *-alny* (Ptak, 2009, ss. 134–135).

⁸ Również tymi cechami przymiotników (nie)możliwościowych zajmuje się Lenka Ptak (2009, s. 112n.), por. *nesmrtelný* – *nesmrtelně* – *nesmrtelnost*, *přijatelný* – *přijatelnější* – *nejpřijatelnější* itd. Co do stopniowości czeskich przymiotników na *-telný* należy uczynić uwagę,

W języku czeskim derywacja przymiotników odczasownikowych o interesującym nas znaczeniu przebiega więc głównie za pośrednictwem formantu *-telný*, dokładnie dwóch formantów: *-tel-* oraz typowego sufiksu przymiotnikowego *-n-*, ew. współformantu *-tel-n-(y)*⁹, w postaci zaprzeczonej wraz z członem *ne-*. Formant *-tel-* dodawany do bazy czasownikowej wyraża wykonawcę czynności, co nie zawsze w konkretnym wypadku jest zgodne z prawdą (por. [?]*slučitel*, [?]*pochopitel*, [?]*snésitel*, [?]*nahraditel*, [?]*vysvětlitel*, [?]*dotknutel*, [?]*vyhnutel* i in.), a choćby nawet było (*léčitel*, *spasitel*, *pozorovatel*, *myslitel*, *obyvatel*, *učitel*, *cestovatel*, *majitel*, *hostitel*), fakt ten wcale nie musi być istotny – szereg rzeczowników na *-tel-* nie ma odpowiednich przymiotników typu *-telný* ([?]*cestovatelný*, [?]*majitelný*, [?]*hostitelný* i in.). Przymiotniki na *-telný* wyrażają, podobnie jak motywujące je czasowniki, kategorię aspektu i tworzą pary: (*ne*)*použitelný/používateľný*, (*ne*)*změřitelný/měřitelný*, (*ne*)*zvládnutelný/zvládatelný*, (*ne*)*pamatovatelný/zapamatovatelný* i in. (por. MČI, 1986, ss. 340–341), choć w realnych kontekstach znaczeniowych silniejsza jest motywacja tranzytywnym czasownikiem dokonany (por. Rusínová, 1984, s. 54; Rusínová & Šlosar, 1967, s. 42), nawet wtedy, gdy semantyka przymiotnika może być dwójaka:

zcizitelný: 1. taki, który można sobie przywłaszczyć, ukraść; 2. taki, który można sobie przywłaszczać;

opravitelný: taki, który można naprawić/naprawiać;

operovatelný: taki, który można operować raz lub wielokrotnie (MČI, 1986, s. 341).

Jak już zauważono, przymiotniki na *-telný* często występują w postaci zaprzeczonej. Niektórych bez formantu *ne-* nie ma nawet sensu używać: *nezapomenutelný dojem* (niezapomniane wrażenie) *x* [?]*zapomenutelný dojem*. Obecność, względnie nieobecność formantu *ne-* odgrywa ważną rolę w interpretacji znaczenia przymiotnika oraz w wielości znaczeń¹⁰, które przymiotnik ten może wyrażać. W parach różniących się (nie)obecnością członu *ne-* „je pozitivní adjektivum často pouze vztahové (tzn. relacyjne – I. B.), zatímco jeho

že cheszczyzna wykazuje niezwykłą aktywność słowotwórczą nie tylko w tym wypadku, lecz tworzy stopień wyższy i najwyższy syntetycznie od wielu innych wyrazów, por. *hladový* (głodny) – *hladovější* (bardziej głodny), *slavnostní* (uroczysty) – *slavnostnější* (bardziej uroczysty), *elegantní* – *elegantnější*, *konzervativní* – *konzervativnější*...

⁹ Dla potrzeb artykułu kwestia złożoności przyrostka względnie liczby sufiksów w złożonym współformancie *-telný* jest drugorzędna.

¹⁰ Na większy zakres znaczeniowy zwraca uwagę Lenka Ptak (2009, s. 103), np. *nedotknutelný*: majetek, právo, vládce; *nedotknutelný* = *nedůtklivý* (nepřístupný, odměřený) člověk.

negativní protějšek má význam kvalifikující, hodnotící, srov. *vypočitatelný* (příklad) x *nevypočitatelný* (příklad, ale i člověk)” (MČI, 1986, s. 339).

2.2. W českých przymiotnikach na *-telný* bezpośrednią bazą fundującą jest czasownik w formie bezokolicznika lub imiesłowu na *-l*, a więc podstawa słowotwórcza używana do tworzenia form czasu przeszłego. Afiks *-telný* dodawany jest do tematu bezokoliczników zakończonych na *-i-(t)*, *-ova-(t)* lub *-a-(t)*: *potěšitelný*, *chválitelný*, *(ne)porazitelný*, *(ne)vyčísitelný*; *(ne)darovatelný*, *žalovatelný*, *(ne)poznatelný*, *(ne)obyvatelný*, *hmatatelný*, *(ne)ovládatelný*, *(ne)srovnatelný* itd. W czasownikach tzw. drugiej grupy koniugacyjnej, tzn. czasownikach z formantem *-nou-* w bezokoliczniku, sufixs *-telný* zostaje dołączony do tematu imiesłowu na *-l*: *nevýhnutelný*, *nedotknutelný*, *nepostřehnutelný*. Przymiotniki tworzone od czasowników z tematem *-i-* w czasie teraźniejszym alternującym z *-ě/-e-* w bezokoliczniku mają postać *viditelný*, *srozumitelný*, *neudržitelný*, co można też interpretować jako wynik derywacji za pomocą formantu *-itelný* (*-i-tel-n-(ý)*), dołączonego do rdzenia czasownika (*vid-i-telný*), lub formantu *-telný* dodanego do tematu czasu teraźniejszego pozbawionego iloczasu (sg. *vid-í-m/š/0* x *vid-i-telný*). Na korzyść pierwszej interpretacji, czyli formantu *-itelný*, przemawia derywacja od tzw. zamkniętych (spółgłoskowych) tematów czasowników pierwszej koniugacji (z tematem *-e-* w czasie teraźniejszym), z tym że skład głosek i iloczyn odpowiada sytuacji w imiesłowach na *-l*, ew. w formach osobowych, a nie w temacie bezokolicznika, por.: *snést*, *snesu* x *snesl*, *snesitelný*; *provést*, *provedu*, *provedl*, *proveditelný*; *přemoct*, *přemohu/přemůžu*, *přemůžes...*, *přemohou/přemůžou* x *přemohl*, *nepřemožitelný* (wraz z palatalizacją *g/h>ž*). Przyrostek *-telný* dodawany jest też do rdzeni czasowników *číst* x *čtu*, *čtl*, ale *či-telný*; *znát*, *znám* x *zna-l*, *zna-telný*. Od imiesłowów na *-l* został utworzony przymiotnik *(ne)přija-telný*, *přijal* x *přijmout*, *přijmu*, *přijmeš*, *přijme* itd. Poza wspomnianymi, względnie klarownymi derywatami spotykamy przypadki mniej przejrzyste¹¹; np. przymiotnik *(ne)smrtelný* (*umřít*, *umřu*, *umřel*) został prawdopodobnie utworzony od dawnego rdzenia *-mr-* (<*u-mrě-ti*) po przeprowadzonej już przestawce **-mer->-mrě-*. Zresztą trudno dziś jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy chodzi o przymiotnik odczasownikowy czy o derywat motywowany bezpośrednio rzeczownikiem.

¹¹ Pewien stopień nieregularności został odnotowany również w gramatykach opisowych (por. MČI, 1986, s. 340; PMČ, 1995, s. 175).

2.3. Co do wyrażanego przez powyższe przymiotniki znaczenia wiele może podpowiedzieć sama ich nazwa: adjektiva potenciálního zasažení dějem, adjektiva pasivní možnosti (nemožnosti); przymiotniki predyspozycyjne-potencjalne, (nie)możliwościowe bierne itd. Przymiotniki te przypisują rzeczownikowi właściwości obiektu, który może, względnie nie może zostać *patiensem* czynności zawartej w motywującym przymiotnik czasownika (*viditelný, zranitelný*), lub który uzyskał daną cechę w wyniku czynności spowodowanej przez inny obiekt (*neobyvatelný*). W podobny sposób opisywane są przymiotniki (*ne*)–*telný* (czyli takie, które wyrażają cechy substancji, która może / nie może być objektem danej czynności), również w akademickim podręczniku do nauki języka czeskiego (MČI, 1986, s. 339)¹². Traktowanie substancji jako obiektu ewentualnej czynności przesądza o biernej stronie czasownika; tylko wyjątkowo w substancji można dostrzec wykonawcę czynności (*spasitel – spasitelný*). W przymiotnikach tych przejawia się też dopuszczalność procesu, pewne przyzwolenie (*grzyby jadalne* to takie, które można jeść bez niekorzystnego wpływu na zdrowie/życie człowieka; w odróżnieniu od *pokoju jadalnego*, czyli takiego, w którym zwykle spożywa się posiłki), lecz także możliwość uniknięcia wykonania czynności. Inaczej mówiąc, czynność ‘może, ale nie musi zostać wykonana’, czego przykładem jest interpretacja połączenia wyrazów *wykonalne zadanie* przez Lenkę Ptak (za Jadwigą Puzyniną; Ptak, 2009, ss. 29–30). Krystyna Kallas w rozdziale dotyczącym przymiotników możliwościowych używa terminu przymiotniki predyspozycyjne-potencjalne (w odróżnieniu od predyspozycyjnych-habitualnych, kwantytatywnych i oceniających) i wyjaśnia, że chodzi o wyrażanie czynności, „która znajduje odbicie w parafrazie w postaci składnika ‘można’, np. *uleczalna choroba* ‘choroba, którą można uleczyć’” (Kallas, 1998, s. 478). Dalej autorka zauważa, że „przymiotniki te określają rzeczowniki występujące w funkcji obiektu czynności, stąd nazywane są możliwościowymi biernymi”, i że „tworzone są głównie od czasowników przechodnich” (Kallas, 1998, s. 478),

¹² То само tłumaczenie (неспособный совершить действие, названное мотивирующим словом, или подвергнуться этому действию; способный подвергнуться действию, названному мотивирующим словом, или (редко) произвести это действие; пригодный для какого-нибудь действия; невозможность, недопустимость какого-либо действия или состояния) zgodnie przytaczają podręczniki do nauki języka rosyjskiego (por. Виноградов, 1947, s. 216; ПГ, 1980, ss. 295, 316; СРЯ, 1952, s. 202).

czym nawiązuje do starszej terminologii i interpretacji¹³. Formant *-alny* uważa autorka za produktywny i regularny, na co przytacza następujące przykłady: *poznawalna rzeczywistość, wymienialna złotówka, porównywalne płace, obserwowalne zjawiska, akceptowalne sformułowanie*. Dodaje też kilka przymiotników o tym samym znaczeniu tworzonych przez inny formant: *materiały palne* (w języku czeskim: *spalitelné*), *rozstawny, rozsuwany stół* (rozkládací, rozložitelný), *łamliwe kości* (lámavé), *chwytkie palce* (obratné), *niezastąpiony* (nenahraditelný) itd.¹⁴.

František Trávníček (1951, s. 353) określa przymiotniki na *-telný* jako „adjektiva významu dějového” (czynnościowego) i np. w wypadku przymiotnika *smrtnelný* dostrzega dwa podstawowe znaczenia: 1. *význam určení*, czyli celu, przeznaczenia (tzn. taki, który jest przeznaczony na śmierć); 2. *způsobilý k něčemu*, czyli zdolny do czegoś (np. śmiertelna rana to rana zdolna do uśmiercenia, taka, która potrafi uśmiercić). Istotna jest także następująca uwaga autora: „Zdá se, že význam účelu a určení je často základní a z něho že se vyvinuly ostatní [...]”, oraz stwierdzenie, że w znaczeniu „czynnym” przymiotniki te występują rzadko (Trávníček, 1951, s. 355). Powyższy przykład (*smrtnelný*, właściwie *smrtící*) jest jednak w porównaniu z innymi przymiotnikami na *-telný* nietypowy. O wiele częściej wyrażają one bierny potencjał, co podkreśla Vladimír Šmilauer, pisząc, że przymiotniki (*ne*)–*telný* wyrażają bierną zdolność, skłonność do czegoś, a w wypadku czasowników zanegowanych – uciążliwość, a wręcz niemożliwość wykonania czynności (Šmilauer, 1971, s. 138). Za mniej częste uważa autor natomiast znaczenie tych przymiotników jako charakteryzujących określanego subiekta jako taki, który rzeczywiście czynność wykonuje, jest zdolny do aktywnego działania (np. ‘sprawić komuś radość’ – *potěšitelný*, ‘postępować mądrze, rozsądnie, przezornie’ – *prozřetelný*).

Edvard Lotko przenosi problem przymiotników (*ne*)–*telný* na grunt czesko-polskiej morfologii konfrontatywnej i zauważa, że przymiotniki – w jego terminologii modalne i „nieczynnościowe” (*nedějové*) – z przyrostkiem *-telný*

¹³ Również w literaturze ujmującej problem diachronicznie tradycyjnie używa się określenia „przymiotniki możliwościowe” i przedstawia się je jako takie, które wyrażają „właściwości przedmiotu, polegające na byciu obiektem czynności wyrażonej przez czasownik” (Rospond, 2000, s. 112).

¹⁴ To samo stwierdza Havránek (1928/1929, s. 775) w odniesieniu do języka czeskiego: częste występowanie przyrostka *-telný* nie oznacza, że w języku czeskim nie można wyrazić tego samego znaczenia przymiotnikami z innymi sufiksami, por. *nezkrotný, neúnavný, neprostopný, nezbytný, nepochybný, (ne)jedlý*.

są „typickým produktem procesu intelektualizace spisovného jazyka, proto se nejčastěji vyskytují v odborném stylu (neznají je žádná česká nářečí)” (Lotko, 1997, s. 44).

Fakt, że przymiotniki te nie występują w potocznych odmianach języka, ale w tekstach fachowych, świadczy o ich stylistycznym nacechowaniu¹⁵. Termin *przymiotnik modalny* uzasadnia Lotko tym, że jego zadaniem jest wyrażanie w sposób „skondensowany” treści podawanych w zdaniach przy pomocy konstrukcji natury werbalnej typu ‘można’ / ‘nie można’ coś/czegoś wykonać, coś/czegoś wytrzymać, znieść itd.¹⁶. Większą częstotliwość występowania przymiotników na *-telný* w formie zaprzeczonej wyjaśnia autor następująco:

Z potřeb komunikace [...] vyplývá, že vyjadřujeme častěji právě nemožnost, neschopnost, protože potřebujeme častěji vyjádřit, že určité věci nelze dosáhnout, že určitou věc není možno popsat, probádat, potlačit, porovnat, překonat apod. Na pozadí toho, co možné je, zdůrazňujeme především to, co možné není (Lotko, 1997, s. 44).

2.4. W języku staro-cerkiewno-słowiańskim funkcję przymiotnika (nie)możliwościowego pełniły wyrazy z pogranicza czasowników i przymiotników powstałe jako neologizmy literackie, sztuczne środki gramatyczno-stylistyczne o znaczeniu *trpné možnosti* / biernej możliwości (Večerka, 1984, s. 149), imiesłowy bierne czasu terażniejszego z tematem na *-m-* typu *vidimъ* ‘właśnie teraz *widziany*’ lub ‘ogólnie *widzialny*’ (czeskie *viditelný*), służące do tłumaczeń wspomnianych niesłowiańskich (greckich) imiesłowów biernych i przymiotników odczasownikowych o tym samym (tzn. biernym) znaczeniu, np. *спасаеми, осъздаеми (сътъ)*.

To samo za Radoslavem Večerką stwierdza Vanda Babič (2003, ss. 214–215) i dodaje, że chodzi o formy tworzone od tranzytywnych czasowników niedokonanych, które „zaznamujejo glagolsko dejanje, ki se vrši na nekem objektu istočasno z glavnim dejanjem”. Ze względu na fakt, że autorka kieruje te słowa do użytkowników języka słoweńskiego, odsyła do przymiotników z przyrost-

¹⁵ Zdaniem Havránka (1928/1929, s. 766) „spisovné jazyky, vyjadřující duchovní kulturu národů, potřebují, aby mohly vyhověti svým úkolům, jazykových prostředků, zvláště lexikálních a syntaktických, kterých lidová řeč nemá”.

¹⁶ W języku czeskim wyrazy *lze/nelze* zaliczane są do kategorii przysłówka.

kiem *-lživ*, które, jak wiadomo, z reguły wyrażają w językach południowosłowiańskich znaczenie (nie)możliwości wykonania czynności¹⁷.

Inny slawista, Josef Kurz (1969, s. 131), w precyzyjnym opracowaniu morfologii staro-cerkiewno-słowiańskiej w rozdziale dotyczącym imiesłowów na *-m-* używa określenia przydawka adnominalna (*slovo glagolemoe, břemena ne nosima* itd.) oraz predykatywna (w starszej czeskiej terminologii językoznawczej *doplňek*), np. *uzbrite obŕstoimŕ voi ierusalimŕ*. W znaczeniu możliwościowym występowały też w zabytkach piśmiennictwa słowiańskiego imiesłowy biernie czasu przeszłego (z tematem na *-n-*), np. *ŕonŕdŕbnŕ, nesŕtrŕpŕnŕ, neprikosnovenŕ*, lub derywaty od nich z dodatkowym przyrostkiem *-bnŕ*: *neispisanŕbnŕ, neizreŕenŕbnŕ*, w dalszej kolejności imiesłowy biernie z tematem na *-t-* < *-tŕ/-tŕbnŕ*: *nevŕrojetŕbnŕ, neibyŕtŕbnŕ*. Ale już wtedy pojawiały się dublety: *neispovŕdimŕ, neispovŕdanŕ*, względnie *neispovŕdŕbnŕ* (Havránek, 1928/1929, s. 769), co zresztą zachowują języki słowiańskie w starszej lub nowszej fazie rozwoju. Zdaniem Bohuslava Havránka „Takové kolísání není nikterak snad známkou bohatosti abstraktních termínů v jazyce církevněslovanském nebo v staré češtině, naopak svědčí o úporném boji o výraz [...]” (Havránek, 1928/1929, s. 770).

Derywacja przymiotników odczasownikowych wyrażających „potencjalni zasažení dějem” jest również przedmiotem uwagi Dušana Šlosara (Šlosar, 1986, ss. 307–312), który śledzi rozwój przymiotników możliwościowych w poszczególnych etapach rozwoju czeskiego języka literackiego. Autor bierze pod uwagę obecność sufiksu *-tel* tworzącego nazwy wykonawców czynności, nie wyjaśnia jednak, dlaczego w starszej czeszczyźnie przymiotniki te posiadają sufiks *-tedl-ný*, zawierający składnik *d* (który występował prawdopodobnie tylko w graficznej postaci tych wyrazów – por. stare czeskie *chvalitedlný, nepromĕnitedlný, čutedlný*) – natomiast nazwy wykonawców czynności nie posiadają składnika *d*. Sposoby derywacji przymiotników bez elementu *-tel-* ocenia autor jako rzadkie (np. *nestižedlný, nepřetrpĕdlný, věřidlný, (ne)vidĕdlný*).

Do kwestii afiksu-pośrednika, czyli formantu *-tel-*, wraca Petr Karlík (Karlík, 2008), podtrzymując tezę o podwójnym sufiksie (lub o niezależnych sufiksach: *-tel-* + *-n-*; przy czym drugi element jest typowym formantem przymiotnikowym, jakościowym). Produktywny przyrostek *-tel* (<^{*}*-telŕ*),

¹⁷ Nie chodzi jednak wyłącznie o podane znaczenie – semantyka południowosłowiańskich przymiotników na *-lživ* jest szersza, w dodatku nie każdy przymiotnik (*ne*)-*telný* ma właśnie wspomniany słoweński przyrostek *-lživ*.

wchodzący w skład nazw wykonawców czynności (*učitel*/nauczyciel, *léčitel*/znachor, *uzdrowiciel*, *spasitel*/zbawca, *pozorovatel*/obserwator, *badatel*/badacz, *ošetřovatelka*/pielęgniarka), podkreśla fakt, że sprawca (agens) albo stara się czynność wykonać – nauczyć, wyleczyć, zbawić, (za)obserwować, zbadać, pielęgnować – albo też czynność faktycznie wykonuje. Czy obiekt zostanie dotknięty tym działaniem, czy nie, zależy od samego obiektu (jego cech, zachowania itp.) lub okoliczności towarzyszących działaniu. Wydaje się, że derywacja podążała w dwóch kierunkach – z wykorzystaniem formacji *-dl-n-ý* bądź też *-tel-n-ý*. Podobnie sytuację staroczeską opisuje Havránek (1928/1929, s. 768).

2.5. Poniżej przedstawimy sytuację w wybranych językach słowiańskich, podając ekwiwalenty niektórych czeskich przymiotników możliwościowych. Do prezentacji wybraliśmy wyłącznie te czeskie przymiotniki, które formalnie odpowiadają schematowi *ne-telný*. Innych czeskich przymiotników o tym znaczeniu nie analizujemy.

Język polski¹⁸

- typ **nie-telny**: *nesmrtelný* nieśmiertelny; *nečitelný* nieczytelny;
- typ **nie-alny**: *nehmatatelny* nienamacalny; *neodvolatelny* nieodwoławalny; *neodpustitelný* niewybaczalny; *neobyvatelný*: niemieszkalny; *neodhadnutelný* nieprzewidywalny; *nepopiratelny* niezaprzeczalny; *nepředstavitelný* niewyobrażalny; *nepozorovatelny* niezauważalny, nieostrzegalny; *nepoživatelny* niejadalny; *nedosažitelný* nieosiągalny; także: *rozpuszczalny*, *karalny* itd.;
- typ **nie-ny**: *nenahraditelný* niezastąpiony; *neproniknutelný* nieprzenikniony; *neprozřetelný* nieprzezorny; *nevyhnutelný* nieunikniony; *nesnesitelný* nieznośny; *nestravitelný* niestrawny; *neuhasitelný* nieugaszony (X nie do ugaszenia); *neupotřebitelný* nieprzydatny, nieużyteczny; *neotřesitelný* niezachwiany, niezłomny; *nenapravitelný* niepoprawny;
- typ **bez-ny**: *neodvolatelny* bezapelacyjny (nieodwoławalny); *neocenitelný* bezcenny (X nieoceniony);
- typ niezaprzeczony na **-ny**: *neslučitelný* sprzeczny z...; *nepostradatelný* konieczny (niezbędny, nieodzowny, niezastąpiony);

¹⁸ Ze względu na fakt, że sytuacja w języku polskim została przybliżona w poprzednich punktach artykułu, nie czynimy w tym miejscu żadnych innych uwag.

- typ **nie–ty**: *nevyvratitelný* niezbity; *nepochopitelný* niepojęty; *nepolapitelný* nieuchwytny;
- typ **nie–ly**: *nedostižitelný* niedościgły; *nepochopitelný* niezrozumiały; *necitelný* nieczuły;
- typ niezaprzeczony na **-ly**: *neslibatelný*, *nesmazatelný* trwały, stały;
- przymiotniki – imiesłowy przymiotnikowe na **-acy**: *neodolatelný* zniewalający;
- zaprzeczone konstrukcje analityczne z przymikiem **do** i rzeczownikiem: *nepřijatelný* nie do przyjęcia; *nemyslitelný* nie do pomyślenia; *nevyvratitelný* nie do obalenia; *nesnesitelný* nie do zniesienia, nie do wytrzymania; *neporazitelný* nie do pokonania; *nenapodobitelný* nie do naśladowania; *nerozeznatelný* nie do od-/rozróżnienia; *neřešitelný* nie do rozwiązania; *nezdůvodnitelný* nie do udowodnienia; *neuvěřitelný* nie do wiary;
- konstrukcje z zaprzeczonym imiesłowem przymiotnikowym ‘**dajacy się**’ i bezokolicznikiem: *nepopsatelný* niedający się opisać; *neslučitelný* niedający się pogodzić, połączyć z...; *neprokazatelný* niedający się dowieść, udowodnić; *neuhasitelný* niedający się ugasić (nie do ugaszania);
- konstrukcje z innym imiesłowem przymiotnikowym i rzeczownikiem: *nepromlčitelný* nieulegający przedawnieniu; *nezdanitelný* niepodlegający opodatkowaniu; *neobyvatelný* nienadający się do mieszkania (niemieszkalny); *nepředstavitelný*: przechodzący wszelkie wyobrażenia;
- przymiotniki-zrosty: *neuvěřitelný* niewiarygodny (nie do wiary);
- inny opis: *nedoručitelný* taki, którego nie można, nie da się, nie sposób... doręczyć.

Język rosyjski

Obok przymiotników utworzonych za pomocą formantu *-n-* w języku rosyjskim w roli przymiotników (nie)możliwościowych występują głównie formacje typu *(nie)–(u)emyj/-imyj*. Chodzi o wspomniane już powyżej złożone formy biernych imiesłowów czasu teraźniejszego z tematem na *-m-*. Derywacja jest możliwa od czasowników dokonanych i niedokonanych, i to nawet nowych, zapożyczonych. Bazą fundującą jest generalnie bezokolicznik, lecz o sufiksach decyduje również forma osobowa czasu teraźniejszego. Sytuacja jest przejrzysta w kategorii czasowników typu *(не) делить*, *(не) укротить*, *(не) допустить*, *(не) выразить*, *(не) вообразить* itd., których tematem jest *-i-* zarówno w formie osobowej, jak i nieosobowej (por. *(не)допустимый*, *(не)применимый*, *(не)выполнимый*...). Współformant *-i-туj* występuje w formach *(не)(у)держимый*, *(не)(пре)одолимый*, *(не)терпимый*, *(не)зависимый* tworzo-

nych od czasowników *держатъ, одолеть, терпеть, зависеть*. Czasowniki z tematem *-a-* w bezokoliczniku tworzą imiesłowu-przymiotniki następująco: *(не) подраж-а-ть* → *(не)подражаемый*, podobnie *(не)умолкаемый*, *(не)передаваемый*, *(не)узнаваемый*, *(не)промокаемый* i in., jednak czasowniki *(не) (по) колебать*, *(не) описать*, *(не) доказать* dają formacje *(не)поколебимый*, *(не)описуемый*, *(не)доказуемый* podobnie jak *(не) треб-ов-а-ть* → *(не)требуемый*, *(не) рекомендовать* → *(не)рекомендуемый*, *(не) реализовать* → *(не)реализуемый*. Czasowniki z formantem *-ни-* (*-ну-*) bądź zachowują tę sylabę w formach typu *ми-ну-емый*, bądź też tracą temat, a poprzednia spółgłoska *g* (*з*) ulega palatalizacji: *(не) опровер-ну-ть* → *(не)опровержимый*, *(не) достигнуть* → *(не)достижимый*, *(не) избежать* → *(не)избежимый*. Por.:

- typ **ne-nyj**, **bez-nyj**: *bezcitný* bezдушный; *neropiratelný* бесспорный (неоспоримый); *neodpustitelný* непростительный; *nerodplacitelný* неподкупный; *nerochopitelný*, *nesrozumitelný* непонятный (невразумительный); *neslyšitelný* неслышный (неслышимый); *neroužitelný* неупотребительный; *neutešitelný* безутешный; *nepřehlednutelný* не-/беспроглядный; *neuvěřitelný* невероятный; *nevýhnutelný* неизбежный;
- typ **ne-ennyj**: *pecitelný* бесчувственный; *nesrovnatelný* несравненный (несравнимый); *nevypočitatelný* непредвиденный (непредвидимый); *neocenitelný* бесценный (неоценимый);
- typ **ne-vyj**: *nečitelný*: неразборчивый (нечёткий, нечитабельный);
- imiesłowu przymiotnikowe (czynne): *nesmysvatelný* несмыывающийся (несмыываемый, пр. пятно, позор); *neutišitelný* неутихающий, неумолкающий (и несмолкаемый, неумолкаемый);
- typ **ne-emyj** / **ne-imyj**: *nedosažitelný*, *nedostižitelný* недостижимый, недсягаемый; *nedotknutelný* (právo) неотъемлемый; *nemyslitelný* немислимый; *nenapodobitelný* неподражаемый; *neocenitelný* неоценимый; *neoddělitelný* неотделимый; *neodolatelný* неодолимый, непреодолимый; *neotřesitelný* непоколебимый; *neropiratelný* неоспоримый; *neropazitelný* непобедимый; *nesrovnatelný* несравнимый; *nerorušitelný* нерушимый; *nepostradatelný* необходимый; *neroužitelný* неприменимый; *neroznatelný* непознаваемый; *neproniknutelný* непроходимый, непроницаемый; *nepředstavitelný* невообразимый; *nepřekonatelný* непреодолимый; *nerozoznatelný* неразличимый; *neřešitelný* нерешаемый, неразрешимый; *neslibatelný*, *nesmazatelný* несмыываемый, нестираемый; *neslučitelný* несовместимый; *neslyšitelný* неслышимый (неслышный); *nesmiřitelný* непримиримый; *nesnesitelný* нестерпимый; *nespalitelný* несгораемый; *nesplnitelný* невыполнимый; *nesrovnatelný* несравнимый; *nestravitelný* неперевариваемый, непереваримый; *neuskutečnitelný* неосуществимый; *neviditelný* невидимый, незримый; *neodvratitelný* (*neodvratný*) неотвратимый, *nevučerpatelný* неистощимый; *nevylčitelný*

неизлечимый; *nepopsatelný*, *nevylicitelný*, *nevypověditelný* неопиcуемый, непередаваемый, невыразимый; *nevypočitatelný* (člověk, náhoda) непредвидимый; *nevyslovitelný* не-/труднопроизносимый; *nevysvětlitelný* необъяснимый; *nevuvratitelný* (důkaz) неопровержимый; *nezapomenutelný* незабываемый; *nezničitelný* неуничтожимый; *nezdanitelný* облагаемый налогом;

- opis: *nevypočitatelný* (úkol) не имеющий решения;
- inny leksem: *nedýchateľný* (vzduch): тяжёлый, спёртый.

Język bułgarski

Język bułgarski, podobnie jak rosyjski, wykorzystuje do wyrażania treści odpowiadającej czeskim przymiotnikom (*ne*)–*telný* form imiesłowów biernych czasu teraźniejszego oraz – w o wiele mniejszym stopniu – form na *-iv/-liv*, być może zapożyczonych z sąsiedniego języka serbskiego. I tu stwierdzamy, że przyrostek *-iv/-liv* występuje nie tylko w przypadku przymiotników możliwościowych, lecz także tych ze znaczeniem ‘skłonny do czegoś’, o czym świadczą przykłady: *плашлив*, *плачлив*, *ломлив*, *чуплив*, *работлив* i in. Stojan Stojanov o znaczeniu omawianych przymiotników pisze: „Понеже са образувани от основи на преходни глаголи, тези прилагателни означават признаци на разни обекти, засягани или пък притежаващи (респ. непритежаващи) възможност да се засягат от действието на изходния глагол.“ (Стойанов, 1993, s. 417). Chodzi więc o znaczenie ‘който не може да се прости, опише’ itd. W języku bułgarskim, podobnie zresztą jak we wspomnianym języku rosyjskim, istnieją też substantywizowane wyrazy typu: *сказуемо* (orzeczenie), *насекомо* (owad) i in. Por.:

- typ **ne/bez-en**: *nedotknutelný* неприкосновен; *neocenitelný* безценен; *neoddělitelný* неразделен; *neuvěřitelný* невероятен, непонятен; *neudržitelný* несъстоятелен; *nevuhnutelný* неизбежен; *necitelný* нечувствителен, безчувствен;
- typ **ne-liv**: *nečitelný* нечетлив;
- typ **ne-im** (od czasowników dokonanych), **ne-em** (od czasowników niedokonanych): *nedosažitelný*, *nedostižitelný* недостижим; *nemyslitelný* немислим; *nenahraditelný* незаменим; *nenapodobitelný* неподражаем; *neodčinitelný* неизкупим (грях); *neodolatelný*, *nepřekonatelný* непреодолим; *neodpustitelný* непростим; *neotřesitelný* непоклатим; *nerochopitelný* неразбираем; *nepolepšitelný*, *nenapravitelný*: непоправим; *nepopiratelný* неоспорим; *neporazitelný* непобедим; *nesrovnatelný* несравним; *nepostradatelný* необходим; *nepoužitelný* неизползваем, неупотребим; *nepoznatelný* неузнаваем; *nepředstavi-*

telný невъобразим; *nerozeznatelný* неразличим; *neslibatelný*: незаличим(о) (червило); *neslučitelný* несъвместим; *nesmiřitelný* неумолим; *nesnesitelný* нетърпим; *nespalitelný* негорим; *nesplnitelný* неизпълним, неосъществим; *nesrovnatelný* несравним; *nesrozumitelný* не разбираем; *nestravitelný* не смеем; *neviditelný* невидим; *nevyléčitelný* неизлечим; *nevyčíslitelný*, *nevypočítatelný* (úkol) неизчислим, (о ztrátách) неизмерим; *nevyzpytatelný* (člověk) непредсказуем, непредвидим; *nepopsatelný*, *neuropověditelný* неопишуем, неизразим; *nevyslovitelný* непроизносим; *nevyléčitelný* неизлечим; *nevysvětlitelný* необъясним; *neuvratitelný* (důkaz) неопровержим(о) (доказательство); *nezaropmenitelný* не забравим; *nezničitelný* не разрушим; *gównież*: *neúprosný* неумолим; *nezkrotný* неукротим; *nerozpustný* не разтворим; *nepřenosný* неместим, непереносим¹⁹;

– inny leksem, opis: *necitelný* (člověk) закоравял; *nevyzpytatelný* (člověk) своенравен, загадъчен; *nezdanitelný* (příjem) с нулева ставка, необлагаем (доход).

Języki serbski/chorwacki

Jak już wspomniano powyżej, przymiotniki możliwościowe w językach serbskim i chorwackim mają z reguły przyrostki *-iv* lub *-ljiv*. Między przymiotnikami utworzonymi jednym lub drugim formantem słowotwórczym nie ma różnicy w znaczeniu. Różnica może tkwić w częstotliwości używania *i/lub* w kolokacji (łączliwości przymiotnika z konkretnymi rzeczownikami). Z obu wymienionych przyrostków większą żywotność wykazuje drugi. Przymiotniki więc mogą tworzyć pary: *ostvariv/ostvarljiv*, *uporabiv/uporabljiv*. Co istotne, przymiotniki z przyrostkiem *-iv* lub *-ljiv*²⁰ niekoniecznie pełnią funkcję przymiotników możliwościowych – mogą też wskazywać na trwałe cechy subiektów, ich skłonności, dyspozycje do wykonywania pewnej czynności, do wykonywania czynności często i z łatwością, czyli tworzą grupę przymiotników określanych przez Krystynę Kallas (1998) jako *habitualne*, por.: *podrugljiv* (ironiczny, ośmieszający, lubiący drwić/kpić sobie z innych),

¹⁹ Niektóre wyrazy mogą być zapożyczeniami leksykalnymi z języka rosyjskiego. Do takich prawdopodobnie należą *значим*, *зависим*, *любим*, *уважаем* (Kufnerová, 1990, s. 106).

²⁰ Derywacja przymiotników tego typu przebiega w serbskim i chorwackim za pomocą różnych formantów, z tym że formant *-iv* dodaje się do tematu *n* czasownika, który z kolei zostaje spalatalizowany na *-ń-* (*-nj-*), formant *-ljiv* występuje u tematów zakończonych na spółgłoski wargowe (*-l-* jest więc regularną epentezą towarzyszącą jotacyzacji), ale też występuje po innych spółgłoskach (konkretnie zębowych).

pláčljiv (pláčzliwy) itp. W PGHKJ (1979, s. 276) zwraca się uwagę na możliwy aktywny charakter określanych subiektów: *uv(j)erljiv* ‘taki, który może przekonać’, przekonujący, wiarygodny, oczywisty; czes. *přesvědčivý*; *pogrešiv/-ljiv* ‘taki, który może popełnić błąd’, omylny; czes. *chybující*; ale także na fakt, że w ten sam sposób określa się objekty czynności, czyli substancję bierną: *d(j)eljiv* ‘taki, który można podzielić’, *izgovorljiv* ‘taki, który może zostać wymówiony, być wymawiany’ itd. Oprócz formantów *-iv/-ljiv* omawiane języki dysponują też afiksem *-ak*, nadającym przymiotnikowi podobne znaczenie, por.: *čítak* ‘czytelny’, *pitak* ‘nadający się do picia’, czes. *pitný* (ale *jestiv* ‘jadalny’, *jedlý*). Przykłady:

- typ **ne-an**: *nedosažitelný* niedosiżan, nedosežan; *nedotknutelný* nepristupačan (čov(j)ek), *neprikosnoven(o)* (pravo); *nepopiratelný* neoporan; *nepostradatelný* neophodan; *neslyšitelný* nečujan; *nesnesitelný* nesnosan; *nevyvratitelný* (důkaz) nepobitan (dokaz); *nevyčerpateľný* neiscrpan; *nezapomenutelný* nezaboravan; *neuvěřitelný* nev(j)erojatan; *nevyhnutelný* neizb(j)ěžan, neminovan;
- typ **ne-ak**: *nečitelný* nečitak (nečitljiv);
- typ **bez-an**: *necitelný* bezos(j)ečajan, bezdušan; *nesmrtelný* besmrtan;
- typ **ne-iv**: *neodlučitelný* neodvojiv, nerazlučiv (nerazd(j)eljiv); *nemyslitelný* ne(za)misliv (nezamišljiv); *neodpustitelný* neoprostiv; *neodvolatelný* neopoziv; *nepopiratelný* neoboriv; *nesrovnatelný* neuporediv (neuporedljiv); *nepřeložitelný* neprevodiv (neprevodljiv); *neporazitelný* nepob(j)ediv (nepob(j)edljiv); *neřešitelný* ner(j)ešiv; *neslučitelný* nespojiv; *neuskutečnitelný* neostvariv (neostvarljiv); *nevyšlovitelný* neizreciv, neizrečiv (neiskažljiv, neizgovorljiv); *nevyléčitelný* neizl(j)ečiv (neizl(j)ečljiv); *nezničitelný* neuništiv, *nevyčísitelný* neizbrojiv; *neotřesitelný* nepokolebiv (nepokolebljiv);
- typ **ne-njiv** (-'iv): *neocenitelný* neoc(j)enjiv; *neobhájitelný* neodbranjiv; *nesplnitelný* neispunjiv; *nevysvětlitelný* neobjašnjiv; *nezranitelný* neranjiv (neranljiv); *nezaměnitelný* nezam(j)enjiv (nezam(j)enljiv);
- typ **ne-ljiv** (-'iv): *nemyslitelný* nezamišljiv; *nenapravitelný*, *nepolepšitelný* nepopravljiv; *neobnovitelný* neponovljiv; *neodhadnutelný* neodgonetljiv; *neodolatelný* neodoljiv; *neopakovatelný* neponovljiv; *nepoužitelný* neupotreblijv; *neproveditelný* neizvodljiv; *nepřekonatelný* nesavladljiv; *nepřeložitelný* neprevodljiv; *nepřijatelný* neprihvatljiv; *nesmiřitelný* nepomirljiv; *nesnesitelný* nesnošljiv, nepodnošljiv, neizdržljiv; *nesrozumitelný* nerazumljiv; *nestravitelný* nesvarljiv; *neutišitelný* neutoljiv; *neviditelný* nevidljiv; *nepředvídatelný* nepredvidljiv; *nepochopitelný* nepojmljiv, neshvatljiv; *nedýchatelný*: zagušljiv;
- opis: *nedoručitelný*: koji se ne može uručiti; *nenapodobitelný*: koji se ne može podražavati; *nerozlišitelný*: koji se ne može razlikovati; *neslúbatelný*: koji se ne može izbrisati (poljupcima); *neutěšitelný*: koji se ne može stišati, smiriti.

2.5. Z przeprowadzonej analizy można wysunąć następujące wnioski.

- a) Jakkolwiek „obce”, „importowane”, „sztuczne” czy wręcz „okazjonalne” byłoby pochodzenie przymiotników możliwościowych, faktem pozostaje, że potrzeba środka, który byłby w stanie w sposób ekonomiczny²¹, a zarazem precyzyjny wyrazić podane znaczenie, zadomowiła się w językach słowiańskich na stałe. Tam, gdzie nie ma sufiksu *-telný*, pierwszoplanową rolę odgrywają imiesłowy bierne z tematem na *-m-* w formie złożonej lub prostej.
- b) Materiał językowy nie potwierdza przynależności przymiotników możliwościowych do stylu naukowego i ich związku z archaicznym, książkowym wyrażaniem się. Przymiotniki te są tworzone nawet w języku potocznym, względnie potocznym naśladującym oficjalny, urzędowy, naukowy, publicystyczny; wyrazy *(ne)skenovatelný*, *(ne)kopírovatelný*, *(ne)tunelovatelný*, *neformátovatelný*, *neodfaxovatelný*, *nerestartovatelný* nie weszły jednak na razie do normy literackiej.
- c) Z materiału porównującego języki słowiańskie oraz z interpretacji zabiegów morfologiczno-semantyczno-składniowych towarzyszących opisowi przymiotników *(ne)-telný* zawartemu w literaturze fachowej (niekoniecznie wyłącznie czeskiej) wynika, że teza o derywacji za pośrednictwem wykonawcy czynności przynajmniej w ujęciu synchronicznym się nie potwierdza. Choćby nawet taki rzeczywisty lub tylko domniemany agens (kauzator) na tle procesów słowotwórczych figurował, nie daje to powodu do generowania przymiotników możliwościowych (por. sufiksy *-tel-*, *-lac* u rzeczowników w innych językach, niewystępujące w omawianych przymiotnikach).

Bibliografia

- Babič, V. (2003). *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Barić, E. (1979). *Tvorba riječi*. W E. Barić, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* [PGHKJ]. Zagreb: Školska knjiga.
- Bělič, J. (Red.). (1989). *Slovník spisovného jazyka českého* (T. 1–8). Praha: Academia.
- Grzegorzczkova, R. (1998). *Przysłówki*. W R. Grzegorzczkova, R. Laskowski & H. Wróbel (Red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego: morfologia, słowotwórstwo* (ss. 524–535). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

²¹ Za środek ekonomiczny uważamy jeden wyraz (przymiotnik), a nie konstrukcje opisowe.

- Havránek, B. (1928/1929). Příspěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských: adjektiva s významem latinských adjektiv na *-bilis*. *Slavia*, 7, 766–784.
- Jodłowski, S. (1976). *Podstawy polskiej składni*. Warszawa: PWN.
- Kallas, K. (1998). Przymiotnik. W R. Grzegorzczkova, R. Laskowski & H. Wróbel (Red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego: morfologia, słowotwórstwo* (ss. 469–523). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Karlík, P. (2008). Slovtvorba adjektiva na *-teln(y)*: případ pro diachronní pohled. W P. Kosek & M. Čornejová (Red.), *Jazyk a jeho proměny: Prof. Janě Pleskalové k životnímu jubileu* (ss. 86–100). Brno: Host.
- Kufnerová, Z. (1990). *Stručná mluvnice bulharštiny*. Praha: Academia.
- Kurz, J. (1969). *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN.
- Labocha, J. (1996). *Gramatyka polska: składnia*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Lotko, E. (1997). *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny: soubor statí*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Petr, J. (Red.). (1986). *Mluvnice češtiny [MČ1]* (T. 1: *Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika*). Praha: Academia.
- Ptak, L. (2009). *Przymiotniki o znaczeniu potencjalnym w językach czeskim, słowackim i polskim*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rospond, S. (2000). *Gramatyka historyczna języka polskiego* (4. wyd.). Warszawa, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rusínová, Z. (1984). *Tvoření staročeských adverbii*. Brno: UJEP.
- Rusínová, Z. & Šlosar, D. (1967). Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, A15, 37–64. Pobrano 31. prosince 2015 z <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/101094>
- Šlosar, D. (1986). Slovtvorba. W A. Lamprecht, D. Šlosar & J. Bauer (Red.), *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- Šlosar, D. (1995). Slovtvorba. W P. Karlík, M. Nekula & Z. Rusínová (Red.), *Příruční mluvnice češtiny [PMČ]* (ss. 109–225). Brno: Nakladatelství Lidové noviny.
- Šmilauer, V. (1971). *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.
- Trávníček, F. (1951). *Mluvnice spisovné češtiny (Cz. 1)*. Praha: SPN.
- Večerka, R. (1984). *Staroslověnština*. Praha: SPN.
- Виноградов, В. В. (Red.). (1952). *Современный русский язык: морфология [СРЯ]*. Москва: Издательство Московского университета.
- Виноградов, В. В. (1947). *Русский язык: грамматическое учение о слове*. Москва, Ленинград: Учпедгиз.
- Стоянов, С. (1993). *Грамматика на българския книжовен език* (5. wyd.). София: Издателство Наука и изкуство.
- Шведова, Н. Ю. (Red.). (1980). *Русская грамматика [РГ]* (T. 1: *Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Введение в морфемику. Словообразование. Морфология*). Москва: Наука.

Bibliography (Transliteration)

- Babič, V. (2003). *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Barić, E. (1979). Tvorba riječi. In E. Barić, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* [PGHKJ]. Zagreb: Školska knjiga.
- Bělič, J. (Red.). (1989). *Slovník spisovného jazyka českého* (Vols. 1–8). Praha: Academia.
- Grzegorzczkova, R. (1998). Przysłówek. In R. Grzegorzczkova, R. Laskowski & H. Wróbel (Eds.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego: morfologia, słowotwórstwo* (pp. 524–535). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Havránek, B. (1928/1929). Příspěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských: adjektiva s významem latinských adjektiv na *-bilis*. *Slavia*, 7, 766–784.
- Jodłowski, S. (1976). *Podstawy polskiej składni*. Warszawa: PWN.
- Kallas, K. (1998). Przymiotnik. In R. Grzegorzczkova, R. Laskowski & H. Wróbel (Eds.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego: morfologia, słowotwórstwo* (pp. 469–523). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Karlík, P. (2008). Slovtvorba adjektiva na *-teln(y)*: případ pro diachronní pohled. In P. Kosek & M. Čornejová (Eds.), *Jazyk a jeho proměny: Prof. Janě Pleskalové k životnímu jubileu* (pp. 86–100). Brno: Host.
- Kufnerová, Z. (1990). *Stručná mluvnice bulharštiny*. Praha: Academia.
- Kurz, J. (1969). *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN.
- Labocha, J. (1996). *Gramatyka polska: składnia*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Lotko, E. (1997). *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny: soubor statí*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Petr, J. (Ed.). (1986). *Mluvnice češtiny* [MČI] (Vol. 1: *Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika*). Praha: Academia.
- Ptak, L. (2009). *Przymiotniki o znaczeniu potencjalnym w językach czeskim, słowackim i polskim*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rospond, S. (2000). *Gramatyka historyczna języka polskiego* (4th ed.). Warszawa, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rusínová, Z. (1984). *Tvoření staročeských adverbíí*. Brno: UJEP.
- Rusínová, Z. & Šlosar, D. (1967). Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, A 15, 37–64. Retrieved December 31, 2015, from <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/101094>
- Shvedova, N. I. (Ed.). (1980). *Russkaia grammatika* [RG] (Vol. 1: *Fonetika. Fonologiiia. udarenie. Intonatsiia. Vvedenie v morfemiku. Slovoobrazovanie. Morfologiia*). Moskva: Nauka.
- Šlosar, D. (1986). Slovtvorba. In A. Lamprecht, D. Šlosar & J. Bauer (Eds.), *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- Šlosar, D. (1995). Slovtvorba. In P. Karlík, M. Nekula & Z. Rusínová (Eds.), *Příruční mluvnice češtiny* [PMČ] (pp. 109–225). Brno: Nakladatelství Lidové noviny.
- Šmilauer, V. (1971). *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.

- Stoianov, S. (1993). *Gramatika na bŭlgarskiia knizhoven ezik* (5th ed.). Sofia: Izdatelstvo Nauka i izkustvo.
- Trávníček, F. (1951). *Mluvnice spisovné češtiny* (Pt. 1). Praha: SPN.
- Večerka, R. (1984). *Staroslověnština*. Praha: SPN.
- Vinogradov, V. V. (1947). *Russkii iazyk: grammaticheskoe uchenie o slove*. Moskva, Leningrad: Uchpedgiz.
- Vinogradov, V. V. (Ed.). (1952). *Sovremennyi russkii iazyk: morfologiia* [SRIA]. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.

Visually irresistible, but essentially unbearable, or on some of Czech adjectives and adverbs

Summary

The present contribution from the field of comparative Slavonic word formation deals with a specific feature of the Czech language, namely its frequent (in comparison to other Slavonic tongues) use of adjectives of passive possibility (impossibility), which in Czech usually assume the suffix *-telný* (or *ne-telný*), and of so-called viewpoint adverbs, like *cenově*, *vzhledově*, and *povahově*. The article's main focus is the situation of Czech from a diachronic perspective. Emphasis is also placed upon the differences between particular Slavonic languages as well as in academic traditions of linguistics in particular Slavonic nations. These theoretical remarks are illustrated with examples of different languages conveying the same message with means that are either synthetic (one word, e.g. adjective or adverb) or analytic (multi-word phrase).

Vzhledově neodolatelný, ale povahově nesnesitelný, czyli o niektórych českich przymiotnikach i przysłówkach

Streszczenie

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na specyficzną sytuację języka czeskiego, polegającą na wysokiej częstotliwości (w porównaniu z językiem polskim lub innymi językami słowiańskimi) tworzenia i używania przymiotników (nie)możliwościowych z formantem *-telný* (ew. *nie-telný*) oraz tzw. przysłówka względu typu *cenově, vzhledově, povahově* itd. Odwołując się do odpowiedniej literatury fachowej, autorka przedstawia omawiany temat w ujęciu diachronicznym, zwracając równocześnie uwagę na różnice w konkretnych językach słowiańskich oraz w interpretacjach prezentowanego zjawiska w tradycji lingwistycznej poszczególnych narodów słowiańskich. Uwagi natury teoretycznej ilustrowane są przykładami wyrażania tej samej treści – w zależności od danego języka – w sposób syntetyczny (w postaci przymiotnika/przysłówka) albo analityczny (w postaci konstrukcji wielowyrazowej).

Keywords: adverb; adjective; suffix *-telný*; Czech language

Słowa kluczowe: przysówek; przymiotnik; przyrostek *-telný*; język czeski

Irena Bogocz, University of Ostrava
Correspondence: irena.bogoczova@osu.cz

The work has been prepared at author's own expense.

Competing interests: No competing interests have been declared.